

НАЦІОНАЛІЗМ ЯК РЕЛІГІЯ: ПРИКЛАД ДМИТРА ДОНЦОВА ТА ОУН (1920–1930-ті роки)

Ідеологія Дмитра Донцова та пропаганда Організації українських націоналістів розглядаються крізь призму теорії політичних релігій Емілію Джентіле. Автор доводить, що українські націоналісти 1920-1930-х років свідомо вдавалися до сакралізації політики, виявляючи тенденцію до творення власної політичної релігії. Проте з ряду причин український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію такою мірою, як сучасні йому тоталітарні ідейно-політичні течії в Європі.

Ключові слова: політика, ідеологія, пропаганда, інтегральний націоналізм, політична релігія.

Новочасна секуляризація та поступ науки підірвали світоглядну монополію традиційних релігій. Уже в ХІХ ст. не бракувало ентузіастів, які віщували повне витіснення релігії позитивним знанням у недалекому майбутньому. Проте цього не сталося. Скрізь, де зменшувався вплив теїстичних релігій, їх заступав не раціоналістичний науковий світогляд, а нові вірування й культу, що оточували релігійним поклонінням світські об'єкти: людський розум, прогрес, революцію, націю, державу, пролетаріят, арійську расу тощо. Поряд із традиційними виникали нові релігії, які називали «світськими», «громадянськими», «політичними», «суроґатними» або «ерзац-релігіями».

Витоки теорії світських релігій сягають доби Просвітництва. Поняття «громадянська релігія» впровадив Жан-Жак Руссо, для означення нової релігії громадян, що постане з утвердженням демократії. Громадянська релігія мала відрізнятися від християнства, а в деяких аспектах навіть протистояти йому. Згодом яacobінці, серед яких були палкі послідовники Руссо, у роки Великої французької революції першими спробували на

практиці створити громадянську релігію. Тоді ж, спостерігаючи за революційними подіями, Марі Жан Антуан маркіз де Кондорсе вперше вжив термін «політична релігія».¹

З кінця XIX ст. світські релігії стали предметом наукового вивчення. Піонерами тут були Гаetano Моска, автор праці «Елементи політичної науки» (1895), і соціальний психолог Гюстав Лебон. Важливе значення мала соціологія релігії Еміля Дюркгайма. У книжці «Елементарні форми релігійного життя» він запропонував суто функціональне визначення релігії:

Релігія є цілісною системою вірувань і практик, що стосуються священних, тобто відокремлених, недоторканих (*interdites*), речей та об'єднують усіх своїх послідовників у моральну спільноту, яку називають Церквою.²

Як слушно зазначає культуролог Олександр Гриценко, дюркгаймівська концепція релігії «є цілком відповідною і для таких явищ, як політична ідеологія чи національна міфологія», і «цілком застосовною до того явища, що в середині XX століття отримало назву “громадянської релігії”».³

Фактично сам Е. Дюркгайм і заклав підвалини концепції громадянської релігії:

Це факт, що існують вірування, які є проміжними між наукою та звичайною релігійною вірою; це всіякого роду вірування, що стосуються світських об'єктів, як-от національний прапор, рідний край, певна політична організація, якийсь герой, якась видатна історична подія тощо. [...] Може здаватися, що їх слід виключити з нашого розгляду. Однак фактично їх дуже важко відрізнити від власне релігійних вірувань. Батьківщина-мати, Французька революція, Жанна д'Арк тощо є священними для всіх нас, і ми не дозволимо нікому на них зазіхати.⁴

За Дюркгаймом, у релігійному культі суспільство поклоняється власному закамфльованому образу. Розвиваючи цю (доволі спірну) тезу Дюркгайма, Ернест Гелнер зауважив: «В епоху націоналізму суспільства поклоняються собі відверто і безоглядно, відкидаючи будь-який камуфляж».⁵ У націоналістичному культі об'єктом релігійного обожнення стає

¹ Див.: E. Gentile. *Politics as Religion*. Princeton 2006, с. 1-2.

² E. Durkheim. *Les formes élémentaires de la vie religieuse: Le système totémique en Australie*, 5-те вид. Paris 1968, с. 51.

³ О. Гриценко. Міфології, ідеології, громадянські релігії: у пошуках виходу з кризи теоретичного перевиробництва // *Дух і Літера* 3-4 (Київ 1998) 179.

⁴ Цит. за: О. Гриценко. Міфології, ідеології, громадянські релігії, с. 179.

⁵ Е. Гелнер. *Нації та націоналізм. Націоналізм* / пер. з англ. Г. Касьянов. Київ 2003, с. 92.

нація. Невипадково теорію світських релігій узяли на озброєння дослідники націоналізму (Карлтон Гейз⁶, Ентоні Сміт⁷ та інші), які вказали на релігійні риси деяких форм націоналізму: обоження нації; віру в її безсмертя, яка доповнює, а іноді й замінює традиційні релігійні вірування в потойбічне життя та безсмертя душі; віру в обраність певної нації, національний месіанізм. З історичних форм націоналізму найбільшу схильність до перетворення на політичну релігію виявляв *інтегральний націоналізм*, який виник наприкінці ХІХ ст. і досяг свого розквіту за «доби фашизму» між двома світовими війнами.⁸

Саме в ті часи було розвинуто основи теорії політичних релігій, до чого спричинилася низка інтелектуалів, як-от Луїджі Стурцо, Адольф Келлер, Вальдемар Гуріан та, особливо, Ерік Фегелін, автор книжки «Політичні релігії» (1938). Найбільший внесок у відродження теорії політичних релігій в останніх десятиліттях зробили насамперед фахівці з історії фашизму, зокрема Майкл Берлей⁹, Роджер Гріффін¹⁰ та Еміліо Джентіле. Саме теорію останнього покладено в основу цієї статті.

За Е. Джентіле, *світська релігія* – це «більш чи менш розвинута система вірувань, мітів, ритуалів і символів, які створюють ауру святости, культ, поклоніння та обоження довкола об'єкта, що належить до цього світу»¹¹.

Джентіле розрізняє два різновиди світських релігій: *громадянську релігію*, що виступає як спільна «громадянська віра», основана на сакралізації

⁶ Див.: С. J. H. Hayes. *Nationalism: A Religion*. New York 1960.

⁷ Див.: Е. Д. Сміт. *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія* / перекл. з англ. Р. Феценко. Київ 2004, с. 38-40.

⁸ У цій статті *інтегральний націоналізм* означає різновид авторитарного націоналізму, що розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства загалом. Термін «інтегральний націоналізм» уперше вжив у 1900 р. французький рояліст Шарль Моррас, доводячи, що саме роялізм у Франції є найповнішим, інтегральним націоналізмом (див.: W. C. Buthman. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras*. New York 1939, с. 111). У 1931 р. американський історик К. Гейз використав цей термін як родове поняття для характеристики цілої низки сучасних йому течій крайнього націоналізму, включно з фашизмом і нацизмом (див. докладніше: С. J. H. Hayes. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York 1968, с. 164-224).

⁹ Див.: М. Burleigh. *The Third Reich*. New York 2000 (особливо с. 4-14, 252-255, бібліографія на с. 922-923).

¹⁰ Див.: R. Griffin. *Cloister or Cluster? The Implications of Emilio Gentile's Ecumenical Theory of Political Religion for the Study of Extremism* // *Comparative Fascist Studies: New Perspectives* / ред. С. Iordachi. London – New York 2010, с. 290-296.

¹¹ E. Gentile. *Politics as Religion*, с. 1.

колективного політичного об'єкта, не пов'язується з окремою ідеологією, приймає відокремлення Церкви і держави й толерує існування традиційних релігій; і *політичну релігію*, що основана на сакралізації певної ідеології та інтегралістського політичного руху, відкидає співіснування з іншими ідеологіями та рухами, заперечує автономію особи, поборює або підпорядковує традиційні релігії.¹² Політична релігія є результатом процесу *сакралізації політики*, яка

надає світському об'єктові (нації, країні, державі, людству, суспільству, расі, пролетаріатові, історії, свободі або революції) священного статусу, представляє його як абсолютний принцип колективного існування, розглядає його як головне джерело цінностей, що визначають особисту й колективну поведінку, і звеличує його як найвищий етичний орієнтир громадського життя.¹³

Джентіле стверджує, що саме тоталітарні рухи та режими схильні створювати політичні релігії. Цей процес ґрунтується на таких засадах:

- (а) проголошення примату *колективного світського об'єкта* (нації, раси, класу тощо), що стає центром системи вірувань і мітів;
- (б) пов'язання індивіда зі священною спільнотою вірних через спеціальні кодекси етичних та соціальних заповідей;
- (в) трактування цієї спільноти як *обраної* та наділення її *месіянською функцією*, спрямованою на виконання певної місії;
- (г) творення *політичної літургії* з метою поклоніння сакралізованому колективному об'єктові через інституціоналізований культ і *священну історію*, що періодично «оживляється» за допомогою ритуалів, які виконує спільнота обраних.¹⁴

Можна виділити також декілька структурних і функціональних рис, що зближують політичні релігії з теїстичними:

- наявність власного «святого письма» – сакралізованих творів лідерів та ідеологів певного руху;
- прагнення створити замкнену спільноту вірних із жорсткою ерархічною структурою провідників, що нагадує Церкву;
- культ харизматичних лідерів;
- культ померлих і загиблих героїв, святих, пророків, мучеників руху;

¹² E. Gentile. The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism // *Comparative Fascist Studies: New Perspectives* / ред. С. Jordachi. London – New York 2010, с. 265.

¹³ Там само, с. 260.

¹⁴ Там само, с. 263.

- фанатизм – непохитна віра в те, що сповідуваний світогляд є єдино правильним, ото ж тих, хто його не приймає, трактують у кращому разі як сліпців, у гіршому ж – як ворогів;
- фаталізм – віра в неминучий тріумф сповідуваної ідеології;
- утопічна візія майбутнього ідеального суспільства – аналог Божого царства на землі;
- жорстке відмежування «своїх» від «чужих», часто – демонізація «чужих».

Класичними прикладами політичних релігій вважають італійський фашизм, нацизм, радянський комунізм, учення «чучхе» в Північній Кореї.

Теорія політичних релігій тісно пов'язана з теорією тоталітаризму й фактично є її доповненням; вона важлива для кращого розуміння деяких істотних аспектів ідеології, пропаганди та політичної практики націоналістичних рухів, які виявляли тоталітарні тенденції, а надто тих, котрі, прийшовши до влади, прагнули встановити тотальний контроль над суспільством.

Слід зауважити, що інтегральний націоналізм часто апелює і до традиційних релігійних цінностей, але його підхід завжди інструментальний: релігія цінна не сама по собі, а як одна з підвалин нації, і лише тією мірою, якою не суперечить націоналізмові.

* * *

Спробуймо застосувати теоретичну модель Е. Джентіле до українського інтегрального націоналізму, основними різновидами якого в 1920–1930-х роках були «чинний націоналізм» Дмитра Донцова та «організований націоналізм» Організації українських націоналістів (ОУН).¹⁵

Оптимальний ґрунт для появи й розвитку інтегрального націоналізму утворюється за умов: 1) тяжкої політичної чи військової поразки, що завдає удару національній гідності; 2) кризи національної самосвідомості; 3) справжньої чи уявної небезпеки для існування нації.¹⁶ Саме за таких

¹⁵ Про ідеологію Д. Донцова та ОУН див., зокрема: М. Сосновський. *Дмитро Донцов: Політичний портрет*. Нью-Йорк – Торонто 1974; С. М. Квіт. *Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет*. Київ 2000; Г. Касьянов. *Ідеологія Організації українських націоналістів // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси* / ред. С. Кульчицький. Київ 2005 (розділ 8); І. В. Шліхта. *Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму*: Дис. ...канд. іст. наук. Київ 2005; А. Motyl. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism. 1919-1929*. Boulder 1980; Т. Stryjek. *Українська ідея народова okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji*. Wrocław 2000, с. 110-190; R. Wysocki. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939: Geneza, struktura, program, ideologia*. Lublin 2003.

¹⁶ Див.: П. Альтер. Звільнення від залежності і пригноблення: До типології націоналізму // *Націоналізм: Антологія* / упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ 2000, с. 682.

умов, що склалися внаслідок поразки війни за незалежність України, Д. Донцов створив свій «чинний націоналізм». Розмірковуючи над причинами поразки українців у боротьбі за державність, Донцов дійшов висновку, що провідники українського національного відродження XIX–XX ст. страждали на «надрозвиток інтелекту», занадто вірили у всесильність розуму, схилилися перед наукою, натомість не мали віри в силу власної національної ідеї. Український демократичний «націоналізм» засвоїв звульгаризовану релігію розуму,¹⁷ проте не мав релігійного запалу, без якого не може перемогти жодна ідея. Отож Донцов поставив собі за мету створити новий світогляд, перейнятий справді релігійною вірою в єдиний абсолют – націю. Ця ідея – створення нового світогляду – втілювалася в низці праць Донцова 1920-1930-х років, особливо таких, як «Наші цілі» (1923), «Церква і націоналізм» (1924), «Націоналізм» (1926), «Партія чи Орден» (1933), «1937» (1937).

Початком оформлення українського інтегрального націоналізму як окремої ідейно-політичної течії стало заснування двотижневика «Загравва»^{*}, головним редактором якого був Д. Донцов. Перший номер часопису вийшов 1 квітня 1923 р. У редакційній статті «Наші цілі» автор (ймовірно, сам Донцов) проголосив намір створити гурт, який «в свою ціль вносив би незахитаність і ясність, що притягає маси, а в афірмацію свого ідеалу – чисто релігійний запал, без якого *ще не перемагали ні один рух і ні одна ідея*»¹⁸. Кредо нового угруповання автор окреслив так:

Єднає сей гурт те націоналістичне «Вірую», яке, мов молотом залізо, кується в нас в огні остатніх десятків років. Се «Вірую» знає один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя. Ми далеко стоїмо і від тих, що з ліва, й від тих, що з права. Соціалізм прийняли ми хиба, колиб він був патріотизмом, розпеченим до червоности; офіційний патріотизм – колиб мав в собі щось з релігійного запалу соціалізма.¹⁹

Наступного року Донцов опублікував статтю, у якій відзначив зближення двох досі взаємно ворожих сил – націоналізму і Церкви. Говорячи про останню, він передовсім мав на увазі Католицьку Церкву, до якої перейнявся глибокою повагою. Як признавався сам Донцов, раніше він інакше ставився до цієї Церкви, приймаючи за її суть «жидівську букву»,

¹⁷ Д. Донцов. Націоналізм // його ж. *Твори*, т. 1: *Геополітичні та ідеологічні праці*. Львів 2001, с. 252.

^{*} Виходив у 1923-1924 рр.

¹⁸ *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали* / упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник, т. 2. [Б. м.] 1983, с. 60.

¹⁹ Там само, с. 58.

але завдяки Шарлеві Моррасу зрозумів, що суттю Церкви є «римське виснювання» (тобто католицьке богослов'я, а не біблійні тексти)²⁰.

Головною причиною зближення Церкви і націоналізму Донцов уважав «повільне наближення світогляду новітнього націоналізму до теологічного світогляду церкви»²¹. Подібно до Церкви, новітній націоналізм відкинув «божків матеріалізму, раціоналізму і соціалізму», яким поклонялися Михайло Драгоманов, Михайло Павлик та Іван Франко,²² і взяв на озброєння догматичну віру в ідею нації:

Наш час став часом катастрофи для раціоналізму. В світі політичним прийшов на його місце безоглядний національний догматизм. Ідея нації прибрала аксіоматичний характер ідеї, що сама в собі знаходить своє оправдання, що спирається не на розум, лиш на віру. Устами найбільшого може свого апостола, М. Бареса*, новітній націоналізм здетронізував *l'intelligence*** , а натомість поставив афект як найбільшу вибухову силу в історії людськості. Новітній націоналізм зачав шукати свого Бога не в викомбінуванні розумом ідеалі, лише у власній бажанню, у власній вірі; не в аргументах, лише в *contra spem spero!* [...] Сею еволюцією від розуму до афекту, до почування, від логіки до віри, від раціоналізму до догматизму, в сім бунті проти всесильного розуму – новітній націоналізм значно наблизився до теологічного світогляду церкви, яка в Сілябусі 1864 р. рішучо відкидає думку, що «людський розум – се одинокий арбітр правдивого і фальшивого».²³

У розумінні Донцова, цей новітній націоналізм вимагає

для абсолюта-нації цілковитої посвяти. Мріючи тільки про служіння сьому абсолютові, про наближення до нього (як вірні до свого Спасителя), новітній націоналіст, як середньовічний *fidei defensor****, не зважав ні на число екзистенцій, які треба було присвятити, щоби затріумфувала його ідея, ані на руїну моральну чи матеріальну оточення, як не зважав він на се в 1914 р.²⁴

²⁰ Д. Донцов. Церква і націоналізм // *Літературно-Науковий Вістник* 23/2 (1924) 82.

²¹ Там само, с. 75.

²² Донцов міг би додати до цього переліку й себе самого в молодості. Див., наприклад: Д. Донцов. *Школа а релігія*. Львів 1910.

* Моріс Баррес (1862-1923) – французький письменник, ідеолог інтегрального націоналізму.

** *l'intelligence* (франц.) – здатність до роздумування; розсудливість.

²³ Д. Донцов. Церква і націоналізм, с. 76-77.

*** *Fidei defensor* (лат.) – захисник віри.

²⁴ Д. Донцов. Церква і націоналізм, с. 77-78.

Бачимо тут яскравий взірець сакралізації політики, коли уявлену політичну спільноту – націю – оточують ореолом святости й вона стає об'єктом культу, фактично заступаючи Бога в очах націоналістів.

Інші риси, які, на думку Донцова, надають націоналізмові релігійного характеру й зближують його зі світоглядом Церкви, – це його войовничий дух, нетерпимість, готовність до «спасенного насильства» та безкомпромісний фанатизм. І тут Донцов заходить так далеко, що проголошує війну суттю і нового націоналізму, і християнства.²⁵ Нарешті, модерний націоналізм споріднює з релігією традиціоналізм, а особливо культ предків, який стояв біля колиски кожної релігії та відіграє значну роль у християнській обрядовості.

Загалом ставлення Донцова до Церкви є типовим для більшості інтегральних націоналістів. Донцов цінує Церкву не як самодостатню цінність, а як одну з найважливіших опор буття нації:

При наших так слабких центрах кристалізації нації церква грає в нас велику роль. Зменшенне її впливу і авторитету, зменшенне її стану посідання ослаблює притягаючу силу одного з тих осередків, який перетворює розпорошене плем'я в свідому націю. Для того порозуміння з церквою для новітнього націоналізму не менше потрібне, як церкві збереженне відпорної сили нації, порозумінне з націоналізмом.²⁶

У 1926 р. Донцов опублікував книжку «Націоналізм», яка стала політичним євангелієм для його прихильників і сприяла подальшому розмежуванню інтегрального націоналізму і демократичного напрямку. У ній автор протиставив своє розуміння націоналізму українському націоналізмові XIX ст., який він називав «націоналізмом упадку, або провансальством». До «провансальства» він зараховував

дивну мішанину з кирило-методіївства й драгоманівщини, легалістичного українофільства й народництва з їх крайніми течіями, марксизму й комунізму з одного боку, «есерівства» і радикалізму – з другого, нарешті – з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом,²⁷

тобто практично всі українські політичні течії, які існували в історії. За Донцовим, головними вадами «провансальства» були: примітивний інтелектуалізм; «науковий» квієтизм – схилення перед «неуникненними законами» суспільного розвитку, які нібито може відкрити наука; хуторянський

²⁵ Д. Донцов. Церква і націоналізм, с. 79.

²⁶ Там само, с. 81.

²⁷ Д. Донцов. Націоналізм, с. 250.

«універсалізм» – віра в загальнолюдські ідеали, з якими слід погоджувати національні цілі; матеріалізм* – ставлення сьогочасних матеріальних інтересів над вічними ідеалами нації; примат свободи й прав особи над національним імперативом; антитрадиціоналізм. «Провансальству» Донцов протиставив доктрину «чинного», або «вольового», націоналізму.

Нація для Донцова – це не «збиранина одиниць», а надособова цілість, наділена волею до життя і влади. Донцов ототожнює поняття «воля до життя» (*Wille zum Leben*) і «воля до влади» (*Wille zur Macht*), запозичені, відповідно, в Артура Шопенгавера та Фрідріха Ніцше, і наділяє цією волею націю.** За Донцовим, лише сильні нації зі здоровими інстинктами й розвиненою волею до влади мають право на існування, слабші ж мусять підпорядкуватися і зникнути. Зробити українців сильною нацією, завоювати для неї гідне «місце під сонцем» – головне завдання «чинного націоналізму». Для виконання цього завдання Донцов формулює шість головних вимог, які конспективно викладено нижче.

1. *Волюнтаризм (антиінтелектуалізм)*: зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії. Як і в статті «Церква і націоналізм», Донцов відкидає інтелектуалізм і раціоналізм як якості, що лише ослаблюють ірраціональний вольовий інстинкт, необхідний для перемоги нації в боротьбі за існування.

2. *Войовничість (антипацифізм)*: прагнення до боротьби та свідомість її кінченості. Цю вимогу Донцов протиставляє пацифістським «провансальцям», що вірили в можливість миру й співробітництва між народами.

3. *Романтизм, догматизм та ілюзійнізм*. Пояснюючи своє розуміння романтизму, Донцов пише:

Цей «ідеалізм», ця «релігійність», ця «теологія» – це той «романтичний дух», що ставить вічне над дочасним; цінності, які нам «нічого не приносять», – над «намацальними інтересами»; підпорядкування інтересів «мене», «тебе», «нас» – ідеї великого цілого, яке в релігійнім житті зветься Церквою, в етичнім – моральними засадами, в політично організованих суспільствах – нацією або державою, як поняттям, відірваним від кожночасної суми живучих одиниць, що говорять однією мовою або заселяють спільну територію.²⁸

* У Донцова «матеріалізм» – широке поняття, до якого він включав усе, що вважав шкідливим у політичному житті: лібералізм, демократизм, пацифізм, партикуляризм, анархізм.

** Подібні ідеї притаманні більшості інтегральних націоналістів. Приміром, у «Доктрині фашизму» Беніто Муссоліні розглядає націю як особистість, що має волю до існування та до влади (*volontà di esistenza e di potenza*). Див.: В. Mussolini. *La dottrina del fascismo*, 2-ге вид. Roma 1942, с. ix.

²⁸ Д. Донцов. Націоналізм, с. 366.

Донцов протиставляв

«релігійний дух», дух ідеалізму, з яким стоять, а без якого падають великі нації, – з одної сторони, а з другої – той здегенерований «демократизм» (сплягійований нашим провансальством), який лиш дбає [...] про продукцію і кусник хліба замість могутности країни, її чести і з'єднання національної території.²⁹

Автор «Націоналізму» цитує думку Г. Лебона, що переконання, які мали сильний вплив на маси,

завжди набували особливої форми, яку не можна ліпше означити, як ім'ям *релігійного почування*, але яку вирізняють дуже прості прикмети: обожування ніби існуючого, Вищої Істоти, сліпа покора її приказам і нездібність до дискусії над її догмами... Таке почування може відноситися до невидимого Бога, до каміння [...], ідола, до героя або якоїсь *політичної ідеї*; коли те почування має ці прикмети, воно має *«релігійний характер»*.³⁰

Звідси – вимога догматизму, який мав підсилити релігійний характер почувань прихильників політичної ідеї націоналізму, а отже – забезпечити її вплив на маси.

Під «ілюзіонізмом» Донцов, у дусі Жоржа Сореля³¹, розуміє цілеспрямоване творення суспільних мітів. Лише міти, «ілюзії», а не логічні побудови здатні змобілізувати маси на революційний чин. Відповідно до цієї настанови, і сам Донцов у своїх творах виступає як мітотворець. Серед ключових мітів, що пронизують усю творчість Донцова після Першої світової війни, найважливіші такі:

- Міт національного відродження. Цей міт характерний для будь-якого націоналізму, але Донцов переосмислює його в дусі, дуже близькому до фашистського «палінгенетичного міту»³²: відродження в постліберальному новому порядку, основаному на пануванні сильних рас і націй, що прийде на зміну періодові «провансальської» деградації.
- Міт України як заборона Європи перед варварською Азією, авангардом якої є Росія.

²⁹ Д. Донцов. Націоналізм, с. 367.

³⁰ Там само, с. 369; пор.: G. Le Bon. *Psychologie des foules*. Paris 1946, с. 49-50.

³¹ Про теорію суспільних міфів Ж. Сореля див.: П. Ю. Рахшмир. Политическое мифотворчество Жоржа Сореля // його ж. *Идеи и люди: Политическая мысль первой половины XX века*, 2-ге вид., переробл. Пермь 2001, с. 100-126; И. А. Климов. Теория социальных мифов Жоржа Сореля <<http://www.syndikalist.narod.ru/sorel/sorel3.htm>>.

³² Пор.: R. Griffin. *The Nature of Fascism*. London 1993, с. 35, 240; його ж. General Introduction // *Fascism* / ред. R. Griffin. Oxford 1995, с. 2-4.

- Міт останнього бою, в якому нова релігія націоналізму переможе вмираючу релігію соціалізму з її численними сектами.

4. *Фанатизм та «аморальність»*. Донцов так пояснює вимогу фанатизму:

Цей фанатизм сторонників великої ідеї впливає вже з її «релігійного» характеру. Віруючий дивиться на свою правду як на *для всіх обов'язуючу*. Він «фанатично» ненавидить усе, що протиставляється прийняттю його, одиноко спасенної, віри. «Фанатик» – відразу визнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів. Тверда віра в гасла, що він голосить як безумовну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їх здійсненню, – ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика – з конечности і з натури боронених ним думок.³³

Розумові ідеї українських демократів, яких Донцов презирливо називав «націонал-кастратами», передбачали толерантність до інших, а тому – нікчемні, натомість чуттєві ідеї «фанатиків» не відали толерантності. «Всі засновники якоїсь релігійної або політичної віри заснували її *«тільки тому, що зуміли викликати в масах почуття фанатизму»*»³⁴, – цитує Донцов Лебона, явно приміряючи на себе шати засновника нової політичної віри.

Донцовську «аморальність», звісно, не слід розуміти буквально, як повне відкидання будь-якої моралі. Радше йшлося про необхідність розробки цілковито нового кодексу етичних заповідей, покликаного пов'язати індивіда зі священною спільнотою adeptів націоналістичної релігії. Донцов пояснює:

Це не є, звичайно, аморальність в змислі увільнення від етичного критерія, від морального ідеалізму. Навпаки, максимум етичної напруженості тих ідей та їх сторонників є незвичайно високий, а підпорядкування особистого загальному, часто жорстоким моральним приписам тут суворе, тверде, як ніде. Отже, коли говорю про «аморальність» тих ідей, то тут розумію їх суперечність з буденною мораллю провінціального «калокагатоса»^{*}, який етичність чи неетичність великої ідеї або руху оцінює з точки погляду політично

³³ Д. Донцов. Націоналізм, с. 373.

³⁴ Там само; пор.: G. Le Bon. *Psychologie des foules*, с. 51.

* Калокатос (від грецького κάλος καὶ ἀγαθός; дослівно – «гарний і добрий») – людина, вихована в душі *калокагатії*, давньогрецького естетичного та соціально-етичного ідеалу, що означав гармонію зовнішнього і внутрішнього, яка є умовою краси людини; в іншому значенні – ідеальний громадянин. Давньогрецьке значення слова відмінне від

бездоганного міщанина; який неетичним вважає всяке посягання на його кишеню або наражання на небезпеку його дорогоцінного життя, який до загальнонаціональних, взагалі громадських справ підходить з міркою своїх приватних вигід, турбот та інтересів. З цього-то, власне, погляду ці ідеї та рухи – дійсно «аморальні».³⁵

Якщо стисло узагальнити зміст третьої та четвертої вимог «чинного націоналізму», то його можна звести до твердження: щоб перемогти, націоналізм мусить стати новою релігією.

5. *Синтез націоналізму та інтернаціоналізму.* «Хуторянський» універсалізм Донцов вимагає замінити синтезом інтернаціоналізму й націоналізму як передумовою людського поступу, що інтерпретується в категоріях соціального дарвінізму: імперіялізм «вищих» народів, які підкорюють «меншвартні», служить інтересам прогресу всього людства, що його Донцов розуміє «як право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації».³⁶

6. *Творче насильство та ініціативна меншість.* Це право «сильних рас» Донцов пропонує здійснювати через «творче насильство ініціативної меншости», яка має повести за собою народ та спонукати його до агресії супроти ворогів. Виправдовуючи насильство, Донцов стверджував:

Кожна церква (релігійна чи політична) лише зачинає тим, що є церквою гоненою, але, щоб утриматися при житті, вона мусить перейти через стадію тієї церкви, яка зветься *ecclesia militans**. Тим засобом перемагає всяка нова ідея. Цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній», релігійній або національній ідеї, що прагне зайняти на якійсь території або в умах якоїсь маси місце ідеї собі ворожої.³⁷

Саме таку войовничу «політичну церкву» і прагнув заснувати Донцов.

Докладно описавши якості, які повинен мати справжній націоналіст, конкретизації української національної ідеї Донцов присвятив у «Націоналізмі» значно менше уваги, обмежившись загальними зауваженнями про те, що ця ідея має бути агресивною, яскравою, виключною та всеохопною. Говорячи про утвердження української ідеї, Донцов знову вдається до релігійної фразеології:

того, яке вкладав у нього Донцов, адже справжній калокататос повинен був надавати себе в розпорядження суспільства.

³⁵ Д. Донцов. Націоналізм, с. 374-375.

³⁶ Там само, с. 385.

* *Ecclesia militans* (лат.) – воююча Церква.

³⁷ Там само, с. 386.

На місце *amor intellectualis** повинна стати віра, як не знає сумнівів, і пристрасть, що не знає жодних «чому». [...] Мусимо нести відважно свою віру, не схиляючи чола ні перед чужим, ні перед власними «маловірами». Мусимо набрати віри в велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити.³⁸

Після публікації «Націоналізму», а особливо з 1933 р., у творчості Донцова дедалі виразнішими стають профашистські тенденції. Донцов бачив у фашизмі й нацизмі прояви нового духу, який оздоровить Європу:

Цей дух прокинувся в Італії, він прокинувся в Німеччині, прокидається у Франції, прокидається на Наддніпрянщині. Рух, що зачався в Італії, а тепер іде в Німеччині, оздоровить затроєну Людвіками, Айнштайнами, Ромен Ролянами, Маргеритами, Барбюсами і Горькими духову атмосферу Європи, створить нову громадську думку, нову скалю громадських і особистих вартостей, яка не толеруватиме обік себе гангрени марксизму.³⁹

Причини привабливості гітлеризму для українських націоналістів Донцов окреслив у передмові до книжки Ростислава Єндика «Гітлер»:

Для нас актуальність руху, про який говорить ця книжка, – передусім в тім, що він: 1) стримав побідний похід комунізму в Європі, що завдав смертельний удар доктрині марксизму, 2) що поставив на порядок денний дражливе для нас жидівське питання, 3) що підніс велике значіння села і третього стану взагалі, який погноєм для себе хотів зробити соціалізм, 4) що замість анархістичних ідеалів «людськості» і «суверенної одиниці» – поставив ідеал органічної спільноти, якої ім'я – нація, 5) що замість змиршавілого партійництва – висунув стару – й таку нову – засаду Ордену з його символом віри, тактикою й чеснотами, нарешті 6) що своїм успіхом довів нестерпимість – а в матеріалістичнім ХІХ віці так нехтувану – силу ідеї, яка – надихана вірою – на правду потрапить рухати, здавалося би, незрушними перешкодами.⁴⁰

Захоплення італійським фашизмом і нацизмом, які у своїх країнах перетворилися на політичні релігії, ще більше зміцнило переконання Донцова в необхідності надання українському націоналізмові релігійного характеру. У січні 1937 р. Донцов опублікував статтю «1937», навіяну громадянською війною в Іспанії й ознаками наближення Другої світової війни

* *Amor intellectualis* (лат.) – умоглядна любов.

³⁸ Д. Донцов. Націоналізм, с. 399.

³⁹ Д. Донцов. Сумерк марксизму // *Вістник* 1 (1933) 308.

⁴⁰ [Д. Донцов. Передмова] // Р. Єндик. *Гітлер*. Львів 1934, с. 3-4.

(згодом її було перевидано під назвою «Доба релігійних війн»). Донцов проголошує, що ми живемо в добу релігійних війн, яка з 1917 р. настала і в Україні. «Міти, світогляди, ідеології, засади, секуляризовані боги, спрагли крові! – ось наша доба».⁴¹ Боротьба точиться між двома «ерзац-релігіями»: «вмираючою релігією соціалізму з її підсектами лібералізмом і масонерією» і новим світоглядом – націоналізмом, до якого Донцов відносить і фашизм. Утім, Донцов застерігає:

Називати націоналізм релігією у властивому значінні того слова, річ ясна, не можна. Тому, коли говоримо про боротьбу двох «релігій», то лише маючи на увазі їх чисто релігійний дух віри в свою справу і посвяти для неї. Своєї власної концепції Бога, загробового життя, безсмертя душі і пр., які має релігія, згадані висше ерзацрелігії, очевидно, не мають. Але ці «ерзацрелігії» є, є і війна між ними.⁴²

Між ворогуючими «релігіями» не може бути компромісу:

Коли в суспільности панує одна спільна віра, віра в однакові суспільні ідеали, в ті самі моральні, релігійні, політичні, національні засади, – все можна осягнути компромісом. [...]

Коли в суспільстві наступає [...] замішання понять, коли немає вартостей, які можна б було спровадити до спільного знаменника, коли ні одне питання не може дискутуватися на спільній платформі, коли люди зачинають скакати собі до горла, тоді на місце компромісу приходить війна, тоді творяться «лігі», тоді наступає доба мітів, заперечуючих себе взаємно світоглядів та засад, що себе взаємно виключають, ідеологій, що несуть собі знищення, доба «секуляризованих богів, що прагнуть крові».

В таку добу духовна єдність суспільности мусить бути привернена іншими способами: так, як се було в добу Лютера і Вишенського, Кромвеля і Льюїолі, в добу релігійних війн. В такій добі з'являється нова фанатична меншість, щоби витиснути на майбутніх віках печать своєї нової віри, яка знов спаяла би в одне розпорошену і занархізовану суспільність.⁴³

Характеризуючи націоналізм і фашизм як нову «релігію», Донцов категорично відкидає будь-які спроби приписати їй універсальний чи інтернаціональний характер. Насправді

націоналістичний рух є рухом всеєвропейським, але не інтернаціоналістичним. [...] Що дивного, коли звернений проти спільної не-

⁴¹ Д. Донцов. 1937 // Вістник 5/1 (1937) 57.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, с. 57-58.

безпеки відрух здорових народів виказує спільні риси? Протестантство теж було звернене проти того самого противника, через се прийняло форму всеєвропейського, але не інтернаціоналістичного руху [...] І в наші часи не все є згода між «ерзацрелігіями» націоналізму, як повинно було б бути, коли б вони мали характер інтернаціоналістичний. В свіжій пам'яті всіх є факт, коли фашистівська Італія громадила над Тиролем військо проти гітлерівської Німеччини. А коли завтра, напр., на місце більшевизму запанує в Московщині якась відміна фашизму, а Німеччина підтримає нових російських «єдінонеделимців», в тій самій хвилині – гітлерівська Німеччина стане ворогом для українського націоналізму. Ніякого закону інтернаціональної солідарности фашистівських рухів немає [...] Я чудово знаю, що один фашизм може дуже датися взнаки другому, навіть стреміти до протекторату над ним.⁴⁴

У цьому пасажі цікаво те, що тут Донцов значно відвертіше, ніж в інших статтях, ототожнив український націоналізм, під яким мав на увазі свою ідеологію «чинного націоналізму», і фашистські рухи. Недарма й список ворогів, який наводить Донцов: «соціялісти, радикали, большевики, масони, жиди і шабесгої»⁴⁵, – збігається з фашистським, а надто з нацистським, баченням.

Насамкінець Донцов висловлює віру в неминучу перемогу «релігії» націоналізму:

Думати, що між двома «релігіями» може прийти до угоди, – марна надія. [...] Переможе і тепер та з нових «релігій», визнавці якої викажуть більш безоглядности і духа посвяти. [...] Переможе віра нова, ворожа слугам фараона, яка не дасть звести на манівці ні визнавцям Маркса, ні «еразмістам».⁴⁶

Як слушно зауважив ще в 1928 р. майбутній діяч ОУН Степан Ленкавський, ідеологічна система Донцова «дає теоретичний світогляд, і то світогляд із суттєвими прикметами релігії: з сильним емоційним забарвленням, з фанатичною вірою в правдивість і непорушність своїх догм, з безоглядною нетерпимістю й неґацією всього, що з нею не згідне»⁴⁷.

Утім, схоже, що сам Донцов був далекий від фанатичної віри, яку він хотів збудити в послідовниках. Він виступає не як релігійний пророк, що каже: «Вірте, бо це істина», а як прагматик, який твердить: «Треба вірити,

⁴⁴ Там само, с. 63.

⁴⁵ Там само, с. 60.

⁴⁶ Там само, с. 64-65.

⁴⁷ С. Ленкавський. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова // його ж. *Український націоналізм: Твори* / ред. О. Сич, т. 1. Івано-Франківськ 2002, с. 505.

бо лише тверда віра забезпечить перемогу». Вимога фанатизму призначалася для загалу послідовників «чинного націоналізму». Скидається на те, що національний рух Донцов уявляв собі як ерархічну структуру у формі піраміди. На її вершині – він сам, ідеолог «чинного націоналізму». На другому ярусі – вузьке коло обраних, еліта, здатна досягнути вчення ідеолога й застосувати його як «релігію» для ширшого загалу. На третьому – воїнство фанатично віруючих націоналістів, що ведуть за собою маси. І нарешті, в основі піраміди – самі маси, яким призначено виконувати волю своїх провідників, простуючи до визначених елітою цілей.

Отже, створюючи свій «чинний націоналізм», Донцов творив не просто нову ідеологію, – він свідомо прагнув заснувати нову політичну релігію, хоч волів брати слово «релігія» в лапки, розуміючи відмінність націоналізму від релігій «у властивому значінні того слова». Чи вдалося Донцову виконати поставлене завдання? Певною мірою – так. У спогадах про ті часи не раз читаємо, що молоді галицькі українці сприймали твори Донцова як «євангеліє», а його самого – як пророка нової віри. «Чинний націоналізм» вплинув на ідеологію ОУН, теж перейняту квазірелігійним духом. Проте повноцінної політичної релігії Донцов не створив.

Для існування релігії, зокрема й політичної, необхідні, як мінімум, дві речі: «святе письмо» і «церква». «Святим письмом» нового українського націоналізму могли б стати твори Донцова. На роль «церкви» підходила Організація українських націоналістів, проте в дійсності стосунки між ідеологом «чинного націоналізму» та ОУН розвивалися непрості. Зазнавши на певному етапі впливу «чинного націоналізму», «організований націоналізм» усе ж пішов власним шляхом.

* * *

Як відомо, ОУН утворилася внаслідок кількарічного процесу консолідації кількох націоналістичних угруповань у Галичині та в еміграції.⁴⁸ У ході підготовки об'єднання було запропоновано декілька проектів назви, статуту й програмних засад майбутньої націоналістичної організації. Деякі з них, як-от проект «Статуту Українського національного лицарського Братства святого Юра», передбачали створення організації релігійного типу. Братство мало стати об'єднанням національно свідомих і сильних християнським духом українців, готових бути лицарями «Святої і Многостраждальної України». У проекті закладено ерархічну структуру орга-

⁴⁸ Докладніше про ці консолідаційні процеси див., зокрема: П. Мірчук. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*, т. 1. Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк 1968, с. 54-101; R. Wysocki. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów*, с. 57-93.

нізації: братство мало перебувати під протекторатом «Ордену лицарів святого Юра» на чолі з Великим вождем ордену.⁴⁹ Релігійна риторика проекту й закладені в ньому організаційні засади нагадували румунський «Легіон Архангела Михаїла», однак з іншим святим патроном, який більше відповідав національній традиції, – святим Юром (Георгієм), що вважався покровителем українського війська. Схожий підхід запропонував Дмитро Андрієвський у проєкті «Правильник віри і чину Лицарів Розбудови Нації»⁵⁰. Однак врешті-решт переважив прагматичніший підхід, і назву «організація українських націоналістів», яку спершу вживали як загальну, а не власну, прийняли за офіційну й стали писати з великих літер. Після кількох підготовчих конференцій представники Української військової організації (УВО), Союзу української націоналістичної молоді (СУНМ), Легії українських націоналістів та Групи української національної молоді на Конгресі українських націоналістів 1929 р. утворили єдину ОУН.

Серед джерел ідеології ОУН головне місце, безперечно, належить «чинному націоналізмові» Донцова, однак міра його впливу на членів організації була різною. Наслідування Донцова було модним серед молодих діячів, переважно колишніх членів СУНМ, які гуртувалися довкола студентських журналів та інших періодичних видань Західної України. У публікаціях ОУН за межами України, зокрема в часописі «Розбудова нації», теж помітний вплив Донцова, але були й спроби дискутувати з ним.⁵¹

Прагнучи використати таланти Донцова на користь націоналістичному рухові, Євген Коновалець, а за його дорученням також інші діячі «організованого націоналізму» не раз запрошували Донцова до співпраці, але незмінно наражалися на рішучу відмову.⁵² Ба більше, відносини між Донцовим і Проводом українських націоналістів (ПУН) із прохолодних швидко стали ворожими. Про причини цього конфлікту висловлювали різні здогади, але, ймовірно, мав рацію член ПУН Д. Андрієвський, вбачаючи причину в егоцентризмі Донцова. На думку Андрієвського, Донцов не міг змиритися з тим, що хтось реалізував його ідею, але не під його проводом: «Виходить, ніби ми узурпували “винахід” Донцова, а його

⁴⁹ *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів* / редкол.: В. Верига та ін., т. 1: 1927-1930 / упор. Ю. Черченко, О.Кучерук. Київ 2005, с. 33-38.

⁵⁰ Там само, с. 41-49. Те, що саме Д. Андрієвський був автором цього проєкту, видно з його листів до Євгена Коновальця (*Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*, т. 2, част. 2: *Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським* / упор. Ю. Черченко. Київ 2007, с. 37, 50).

⁵¹ Див.: М. Сосновський. *Дмитро Донцов*, с. 24.

⁵² Див.: Там само, с. 375-383; Ю. Черченко. *Передмова // Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, ч. 2, с. 7-11.

відопхнули. Фактично він сам пропустив слушний момент стати з нами в одну лаву, а нині є дезорієнтований»⁵³.

У 1930 р. прихована ворожнеча між Донцовим і керівництвом ОУН досягла найвищого напруження. Зенон Пеленський, який тоді виконував обов'язки крайового провідника ОУН Галичини, писав членам ПУН 20 січня 1930 р.:

Наш властивий ворог [...] сидить на Курковій*. [...] Думаю, що кампанія з донцовщиною буде найважча, але вона мусить бути, її не виникне ніхто, хто має серйозний намір надати націоналізмові в краю політично-організаційний вислів. [...] Той чоловік ані сам цього свого націоналізму не є в стані організаційно сконкретизувати, ані не хоче дозволити зробити це другим! Сам організаційно комплетно безплідний, підставляє ногу кожному, хто наривається на це завдання. [...] Маю вражіння, що Донцов прив'язався до укр. справи не любов'ю віддання, а любов'ю ненависти. Є в роботі того чоловіка якась дивачна, скривлена, просто перверзна психічна компонента; не допускаючи реально такої можливості, бо з такою думкою лячно погодитись і взагалі поки що її припускати – це було б дійсно страшне, – можна б попросту хвилями думати, що якась ворожа сила, лякаючись велетенських можливостей укр. справи, бореться з нею методом внутрішнього розкладу її, впускаючи в суспільність геніального попросту, диявольського, до кінця відданого своїй фанатичній ідеї – провокатора. Донцов має на край, особливо на молодь, величезний вплив. [...] Ясне є мені одно: послідовна лінія балканізації суспільности, яку Донцов переводить. [...] Де той чоловік не з'явиться, до чого не приложить рук, там з неминучою, автоматичною закономірною просто силою щось мусить розвалитись.⁵⁴

Звичайно, погляди Пеленського, який у середовищі ОУН був «ревізіоністом» і згодом перейшов до Українського національно-демократичного об'єднання, не можна вважати показовими для всієї організації. Сам Пеленський визнавав величезний вплив Донцова на край, тобто й на ОУН у краї; однак інші джерела теж підтверджують, що в ПУН Донцова вважали небезпечним конкурентом у боротьбі за вплив на молодь.⁵⁵ Про тогочасні стосунки Донцова з ОУН якнайкраще свідчить його лист від 20 червня 1930 р.:

⁵³ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, ч. 2, с. 91.

* На вул. Курковій (тепер – М. Лисенка) у Львові мешкав Донцов.

⁵⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (далі – ЦДАГО), ф. 269 (Колекція документів «Український музей у Празі»), оп. 1, спр. 175, арк. 58.

⁵⁵ Див., наприклад, позицію Д. Андрієвського в: *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, част. 2, с. 91, 101.

До «Проводу Українських Націоналістів»
в Празі

У відповідь на Ваш лист з дня 15 с.м. ч. 693/30.-С., повідомляю:

1) мій час не дозволяє мені вияснити кожному читачеві Л[ітературно-]Н[аукового] В[істника] «неясности» в статтях нашого журналу. В листування з сього приводу вступаємо хіба з людьми чи організаціями, що морально підтримують ЛНВ, – титул, на який не може претендувати «Провід».

2) ЛНВ-ові так само вільно критикувати всі оголошені друком статі, в тім числі і «Розбудови [Нації]», як вільно і «Розбудові» критикувати ЛНВ (з чого вона вже робила ужиток).

3) Коли Вас цікавить особа п. Крезуба, можете звернутися в сій справі до «Червоної Калини», якої співробітником він є. Ваші інформації про те, чи буде і хто саме писати в «Розбудові», мене не цікавлять, ані те, чи верне до співробітництва в Вашій часописі п. Гнатишак, Кожевників і т. п.

4) Що до останнього пасуса Вашого листа, в яким повідомляєте мене, що «стараєтеся дістати у свої руки мої листи до інших осіб», рівнож «всякі звіти з розмов поодиноких людей зі мною» в цілях все те «оголосити колись друком», то сей пасус занадто тхне шантажом, аби я звертав на нього яку будь увагу.

Наприкінці повідомляю Вас, що, з огляду на недопустимий тон Вашого листа, дальші Ваші випрацювання, якіб Ви схотіли до мене адресувати, лишаться без відповіді.

Дм. Донцов⁵⁶

Можна припустити, що якби Донцов погодився вступити в ОУН, то його твори могли б стати для організації «святим письмом», яким вони й були для багатьох молодих націоналістів у Галичині. Однак напруженість у стосунках із Донцовим (яка, утім, не перешкоджала йому приймати фінансову підтримку від ОУН) сприяла критичному ставленню до його творів: їх розглядали як важливі для націоналістичної пропаганди, але вони ніколи не були «канонізовані».

Як і Донцов, ОУН прагнула не просто до політичного визволення української нації, а до масштабної духовної революції, у ході якої мала постати нова українська людина. «Революція оружжя? Нічого нею не зробимо, (як вже раз, недавно, не зробили), доки не переведемо наперед революції умів, революції виховання, моралі, революції духової»⁵⁷, – писав

⁵⁶ ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 179, арк. 109-109зв.

⁵⁷ Там само, спр. 174, арк. 81-82.

голова Секретаріату ОУН Володимир Мартинець у 1929 р. Цю духовну революцію, на його думку, належало здійснити будь-якими засобами, включно з насильницькими:

Жах огортає, коли подумаю про відносини на В[еликій] Україні. Був я тут на кількох большевицьких фільмах: просто морально розбитий вийшов. Таж в цім царстві хамів і жеброти треба буде при українській владі хопитися методів Петра В[еликого]: терором треба буде їх вчити шанувати людську гідність, терором впоювати пошановання людського «я» (що за парадокс), терором заводити чистоту і порядок і т. д., навіть видавати державні розпорядки про ношення ковнірців, спосіб поведення, їдженя тощо. Одну диктатуру треба буде замінити другою, яка буде переминюватися в народоправство поволи, в міру виховання мас тою ж диктатурою. Щось так, як нурок мусить бути з-під великого тиснення на дні морським поволи підношений на поверхню, бо инакше повстали б забурення в його організмі. Страшну спадщину залишать нам большевики!

[...] Видно, таки з раба зробити людину вільну не можна инакше, як при помочі бука. Для добра того ж нещасного народу треба ж бити його нагаєм, бо инакше до споконвіку не прочуняється й не покине свого ярма. Треба нам самим замінити ворогів, треба нам, українцям (частині), стати «варягами» над самим собою (загалом), бо не побудемося чужих «варягів». [...] Ніде правди діти: терором і насильством над власним народом слід добувати йому волю.⁵⁸

Утім, діячі ОУН добре розуміли, що самим лише «нагаєм» нового українця не виховаєш. Важливою рисою ОУН, що нагадувала рухи тоталітарного типу – як ліві, так і праві, була сакралізація політики, прагнення надати рухові своєрідного релігійного характеру. Для наголошення на тому, що ОУН була не ще однією партією, а «окремою вірою в політичній ділянці»⁵⁹, С. Ленкавський у 1929 р. уклав знамениті «Десять заповідей українського націоналіста», більше відомі як «Декалог». Мотто «Декалогу», написане дещо пізніше Іваном Габрусевичем, проголошувало: «Я – Дух одвічної стихії, що зберіг тебе від татарської потоци й поставив на грані двох світів творити нове життя...»⁶⁰. Тут «Дух одвічної стихії» заступає біблійного Бога, що дає десять заповідей Мойсеєві, а в ролі обраного народу виступають українці.⁶¹ Далі йшли самі

⁵⁸ ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 179, арк. 81.

⁵⁹ Цит. за: П. Мірчук. *Нарис історії ОУН*, с. 126.

⁶⁰ Там само, с. 126.

⁶¹ Пор.: «Я – Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства» (Вих. 20:2).

заповіді, перша й найвідоміша з яких вимагала: «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї». У первісному варіанті «Декалогу» деякі заповіді були сформульовані в дусі донцовських «аморалізму» та «імперіялізму»:

7. Не заважаєшся виконати найбільший злочин, якщо цього вимагатиме добро справи.

8. Ненавистю і підступом прийматимеш ворогів твоєї Нації. [...]

10. Змагатимеш до поширення сили, простору й багатства Української держави навіть шляхом поневолення чужинців.⁶²

Однак з уваги на те, що наведені заповіді викликали неоднозначну реакцію навіть у середовищі націоналістів, згодом найодіозніші місця були відредаговані: слова «найбільший злочин» замінено на «найнебезпечнішого чину», «підступом» – на «безоглядною боротьбою», а згадку про «поневолення чужинців» зовсім вилучено.⁶³

Доповненням «Декалогу» стали написані через кілька років «12 прикмет характеру українського націоналіста» авторства Осипа Мащака та «44 правила життя українського націоналіста», укладені Зеноном Коссаком,⁶⁴ які формою нагадували перелік християнських чеснот, але суттєво відрізнялися від них змістом. У вступі до «Правил» бачимо яскравий зразок «палінгенетичного міту» зі схемою «колишня велич нації – руїна – відродження в боротьбі»:

Невмируща владарна воля Української Нації, що казала Твоїм предкам завойовувати світ, водила їх під мури Царгороду, поза Каспій та Вислу, здвинула могутню Українську Державу, мечем і плугом значувала границі своєї владарности, в боротьбі проти орд сповняла історичну місію України, що проявлялася в державницьких чинах і творчих замірах Великих Гетьманів і Геніїв, що піднялися з руїни до нового революційного чину й державного будівництва, що посягає тепер владно по нове життя і творить могутню епоху Українського Націоналізму й наказує Тобі: Встань і борись! Слухай і вір, здобувай і перемагай, щоб Україна була знову могутня, як колись, і творила нове життя по власній уподобі і по своїй волі.⁶⁵

⁶² Реконструкцію первісного тексту «Декалогу» див.: С. Ленкавський. *Український націоналізм*, т. 1, с. 458.

⁶³ Пор.: П. Мірчук. *Нарис історії ОУН*, с. 126-127; С. Ленкавський. *Український націоналізм*, т. 1, с. 454-458 (текст «Декалогу» та коментар О. Сича «Від редактора»).

⁶⁴ Див.: О. Баган. *Націоналізм і національний рух: Історія та ідеї*. Дрогобич 1994, с. 82.

⁶⁵ Цит. за: П. Мірчук. *Нарис історії ОУН*, с. 128.

Навіть Бога в «Правилах» витлумачено в націоналістичному дусі:

11. Могутній Бог княгині Ольги і Володимира Великого жадає від Тебе не сліз, ані милосердя чи пасивного роздумування, але мужності й активного життя.

12. Знай, що найкраще віддаси Богові почесь через Націю та в ім'я Нації чинною любов'ю до України, суворою мораллю борця та творця вільного державного життя.⁶⁶

Ці етичні кодекси мали виховувати в членів ОУН почуття причетності до спільноти обранців та віру в її месіянську роль. На конечності непохитної віри в місію ОУН у дусі донцовського «фанатизму» наголошував Є. Коновалець у листі до Д. Андрієвського 8 серпня 1933 р.:

Тільки віра в наше післанництво може загаріти і одиниці, і масу ставати в наші ряди і боротися не деклараціями, а чинно за ті кличі, які голосить націоналізм. Признавати слушність компромісів або слушність, в поодиноких випадках, теж і другим угрупованням – то значить послаблювати наш фронт і визвольну справу наражувати на потрясення. Ми взяли за здійснювання наших кличів і за підготовку всеукраїнської національної революції, і тільки коли в нас буде віра, що ми можемо то завдання доконати, ми його доконаємо.

Коли ми, одначе, не тільки самі затратимо віру в єдиноспасаємість наших кличів, нашої програми, ідеології і тактики, але начнемо відбирати ту віру в нашого членства, що більше, коли начнемо пропагувати, що не тільки ми, але теж другі угруповання мають рацію, то думаєте, пане інженер, що тоді маса за нами піде? Ми ж її самі здеморалізуємо. Коли в нас віри не має, тоді зразу вішаймо все на кілку і залишім працю другим, які ту віру мають...⁶⁷

Необхідність зміцнення віри членів організації диктувала потребу творення культу: власних обрядів, свят, ритуалів, символів. Центральне місце в політико-виховній роботі ОУН посідав культ героїзму, який впровадили ще в СУНМ члени його Проводу Степан Охримович, І. Габрусевич та С. Ленкавський.⁶⁸ Його виявом були, зокрема, маніфестаційні походи на могили січових стрільців і вояків Української галицької армії (УГА) під час Зелених свят і жалобні академії до річниць смерті членів УВО, страчених за вироками судів або полеглих під час бойових акцій.

СУНМ та ОУН зробили великий внесок в утвердження Свята героїв Крут – студентів, що загинули 29 січня 1918 р. в бою з більшовиками.

⁶⁶ П. Мірчук. *Нарис історії ОУН*, с. 128.

⁶⁷ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 2, част. 2, с. 378.

⁶⁸ Див.: П. Мірчук. *Нарис історії ОУН*, с. 130.

У 1920-х роках у Галичині культ Крут поширював пластовий курінь «Крутянці», який у 1928 р. об'єднався з куренем «Чорти», прийнявши назву «Лісові чорти». Саме з лав цих пластових куренів вийшло багато чільних діячів ОУН. З ініціативи Володимира Янева, а також Атанаса Фіголя та Богдана Романенчука культ героїв Крут було впроваджено в СУНМ, а згодом в ОУН. У 1931 р. Другий студентський конгрес у Львові визнав річницю бою під Крутами святом студентської молоді. Крім участі в урочистій академії або святкових зборах, кожен український студент повинен був вшановувати день річниці Крут цілоденним голодуванням і відданням заощаджених у такий спосіб грошей на допомогу політичним в'язням. Згодом, у другій половині 1930-х років, між ОУН та іншою націоналістичною організацією – Фронтом національної єдності Дмитра Палієва – розгорнулася конкуренція за керівництво організацією цього популярного свята.⁶⁹

Незважаючи на заборону влади, щороку урочисто відзначали річницю Листопадового чину. Особливо бурхливим було святкування в 1928 р., коли після панахиди в соборі св. Юра у Львові відбулася демонстрація і сталися сутички з поліцією, які закінчилися штурмом «Академічного дому», де забарикадувалися українські студенти.

Після утворення ОУН культ героїзму розширився через запровадження пошанування стрілецьких могил. Сильний вплив на розвиток цієї практики мала аналогічна діяльність поляків, а також культ польських національних героїв, що його активно впроваджували через освітню систему. Члени організації не лише допомагали впорядковувати військові поховання, а й ініціювали масове демонстративне відзначення на них річниць боїв Українських січових стрільців та УГА. Головними об'єктами поклоніння стали стрілецькі поховання на Личаківському та Янівському кладовищах у Львові, на горі Маківці в Карпатах, а також козацькі могили під Берестечком на Волині. На другий день Зелених свят, котрий стали називати Святом полеглих героїв, відбувалися масові походи до місць військових поховань, які ОУН неодмінно використовувала для своєї пропаганди. Також влаштовували демонстративні панахиди на могилах бойовиків УВО, згодом й ОУН, а оскільки поліція їх забороняла, то кожного разу виникали сутички, часто криваві. Для ОУН це була нагода гартувати своїх членів і перевіряти їхню боєздатність.⁷⁰

1930-ті роки стали часом масового насипання курганів на честь полеглих українських вояків. Багато з цих символічних могил з'явилися

⁶⁹ Див.: Там само; R. Wysocki. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów*, с. 236.

⁷⁰ Див.: П. Мірчук. *Напис історії ОУН*, с. 130-132; R. Wysocki. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów*, с. 236-241.

з ініціативи членів ОУН. Навесні 1934 р. з наказу Крайової ексекутиви ОУН акція насипання могил набула масового характеру. У відповідь польська поліція наказувала розкидати могили, що призводило до зіткнень, нерідко з людськими жертвами, які, своєю чергою, поповнювали мартиролог полеглих героїв.⁷¹

Крім пошанування осіб, яких переважна більшість українців визнавала національними геніями (Тараса Шевченка, Івана Франка та ін.), ОУН прагнула впровадити культ власних членів, убитих під час бойових акцій або страчених польською владою, а також членів УВО, які загинули в 1920-х роках. Найдовшу традицію мало відзначення річниць смерти Ольги Басараб, закатованої під час допиту у в'язниці 12 лютого 1924 р. Першою жертвою у власних лавах ОУН вважала Ярослава Любовича, який загинув 5 березня 1929 р. під час утечі з місця нападу на листоношу у Львові. Згодом до пантеону героїв увійшли Юліян Головінський, убитий поліцією у вересні 1930 р., Павло Голояд і Володимир Пришляк, повішені в тернопільській тюрмі 28 квітня 1932 р. за вбивство конфідента (таємного співробітника поліції), та інші бойовики. У річниці їхньої смерти відправляли Служби Божі та влаштовували жалобні процесії, під час яких ОУН поширювала відозви, присвячені пам'яті полеглих борців.⁷²

Особливого розмаху набув культ пам'яті Василя Біласа та Дмитра Данилишина, повіснених у Львові 23 грудня 1932 р. за напад на пошту в Городку. Уже в момент їхньої страти в церквах Львова було організовано биття в дзвони, того ж дня відправлено жалобні Служби Божі. Страта Біласа й Данилишина справила велике враження на українців. Як згадував член ОУН Володимир Макар,

лицарська смерть на польській шибениці двох бойовиків УВО-ОУН, Дмитра Данилишина та Василя Біласа, у грудні 1932 року була тим струсом, який остаточно завершив цілковите моральне й духове пробудження та переродження дослівно найширших народніх мас. В усьому краю проголошено стан всенаціональної жалоби. Затихли веселі співи, забави, гульня. Для розгорнення українського націоналістичного руху настала надзвичайно сприятлива пора.⁷³

Аж до загибелі Є. Коновальця вшанування пам'яті Біласа й Данилишина посідало центральне місце в героїчному культі ОУН. Масово розповсюджували фотокартки обох бойовиків, вони стали героями віршів,

⁷¹ Див.: R. Wysocki. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów*, с. 237-241.

⁷² Там само, с. 241-243.

⁷³ В. Макар. Когорти хоробрих // *Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії*. Львів 1993, с. 96.

популярних пісень і навіть колядок. За цитування, співання і ширення пісні про Біласа та Данилишина суди карали ув'язненням, термін якого часом перевищував два роки.⁷⁴

Новим поштовхом до розбудови культу полеглих героїв стало вбивство Є. Коновальця радянським агентом 23 травня 1935 р. Хоча вождизм був одним з організаційних принципів ОУН, за життя Коновальця справжнього культу особи вождя в організації не було. Теоретично, з досвіду італійського фашизму, а згодом гітлеризму, ідеологи ОУН знали, що в націоналістичного руху має бути харизматичний вождь, який з часом «правом своїх внутрішніх властивостей» стане вождем усієї нації. Однак Коновалець був радше прагматичним організатором, аніж харизматичним вождем. Він не заохочував схилення перед своєю особою, спонукав до критики й був самокритичний. Знайомство з листуванням провідних членів ОУН, з їхніми суперечками переконує, що хоч ОУН була побудована на ерархічних засадах із майже диктаторськими повноваженнями голови ПУН, у перші роки свого існування вона мало нагадувала «світську церкву» з непогрішним главою на чолі. Коли в 1934 р. представник ОУН у Римі, відомий публіцист Євген Онацький, якось запропонував Коновальцеві послатися в спірному питанні на рішення Проводу, не вдаючись до дальших дискусій, полковник суворо покарав журналіста:

Ваше твердження, мовляв членству треба сказати, що так провід рішив та що воно не має нічого більше до говоріння, є – на мою думку – саме в нашій організації недопустиме. Навіть Мусоліні та Гітлер, маючи вже власну державу й прецизно зорганізований апарат, не важуться в себе приміновати засади «по тому бить». [...] Коли б ми прийняли пропоновані Вами засади диктаторства, то, мабуть, Пане Онацький, в такій організації Ви перший довго не вдержалися.⁷⁵

Лише після вбивства полковника Коновальця почав поширюватися його посмертний культ як «Вождя, Основоположника і Обновителя»⁷⁶. ПУН проголосив «тричі святим все, що відноситься до нашого Вождя»⁷⁷.

⁷⁴ Див.: R. Wysocki. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów*, с. 245.

⁷⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ, ф. 3833 (Краєвий провід Організації Українських Націоналістів на Західних Українських землях), оп. 3, спр. 1, арк. 201. Див. також: Є. Онацький. *У вічному місті: Записки українського журналіста*, [т. 4]: 1934 рік. Торонто 1989, с. 86-87 (у «Записках» Онацького текст листа подано в редакції, наближеній до сучасної літературної мови).

⁷⁶ Відозва II Великого Збору Українських Націоналістів // *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, т. 2, с. 420.

⁷⁷ Цит. за: М. Ковальчук. Біля витоків УВО: Військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920-1921 рр. // *Український визвольний рух 7* (Львів 2006) 6.

Невдовзі з'явилися й перші ознаки культу живого вождя, яким став наступник Коновальця, полковник Андрій Мельник. ОУН трактувала Мельника не лише яке голову ПУН, а й як «Вождя Української Нації». Другий великий збір українських націоналістів у серпні 1939 р. впровадив офіційне гасло: «Слава Вождєві Андрієві Мельникові!»⁷⁸. Утім, Мельник далеко не дорівнював своїм авторитетом Коновальцеві, а його штучно творений культ не вберіг ОУН від розколу в 1940 р., після чого обидва відлами ОУН плекали культу власних вождів – Андрія Мельника і Степана Бандери.

Однак це вже інша історія, яка виходить за хронологічні рамки цієї статті. А в серпні 1939 р., підводячи підсумки зусиль зі створення нової націоналістичної релігії, Другий великий збір ОУН констатував: «З чину, з крови й смерти для ідеї зродилася нова Віра українства – Український Націоналізм!»⁷⁹.

* * *

«Чинний націоналізм» Донцова та «організований націоналізм» ОУН становили два українські різновиди загальноєвропейського явища – інтегрального націоналізму. Відмінності між ними стосувалися не принципів питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, формування нової вольової української людини; для ОУН – єрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію і встановити національну диктатуру.

Як і інші інтегрально-націоналістичні рухи в Європі, українські інтегральні націоналісти вдавалися до сакралізації політики (за Е. Джентіле), виявляючи тенденцію до творення власної політичної релігії. При цьому застосовували такі дискурсивні стратегії: 1) піднесення української нації до абсолюту, перетворення її в центр усієї системи вірувань і мітів; 2) розробка спеціальних кодексів етичних заповідей, покликаних об'єднати членів руху у священну спільноту борців; 3) трактування націоналістичної організації як обраної спільноти й наділення її месіянською роллю; 4) творення політичної літургії, що включала культ героїзму та ритуали, пов'язані зі священною історією визвольної боротьби.

Проте український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію такою мірою, як італійський фашизм чи німецький націонал-соціалізм, не кажучи вже про радянський комунізм. Цьому завадили, перш за все, обставини: ОУН діяла в підпіллі та в еміграції і не могла залучати до своєї політичної літургії широкі маси, тим паче не могла, не

⁷⁸ Відозва II Великого Збору, с. 423.

⁷⁹ Там само, с. 421.

маючи влади, використовувати засоби масової інформації та освітню систему для індоктринації громадян.

Серед членів ОУН було немало реалістів-практиків із тверезим поглядом на завдання руху, які скептично ставилися до релігійного запалу своїх товаришів, хоч не заперечували проти його використання в пропагандистських цілях. ОУН не мала власного «святого писма», яким були твори класиків марксизму-ленінізму для комуністів чи «Моя боротьба» Гітлера для нацистів. Не мала вона й лідера-пророка, оточеного ореолом непогрішности, на кшталт Муссоліні, Гітлера чи Корнеліу Кодряну. Коновалець для цієї ролі не надавався, та він і не прагнув її виконувати. Таким пророком міг би стати Донцов, але з різних причин ним не став. Як наслідок, Донцов залишився пророком без «церкви», а ОУН – «обраною спільнотою» без пророка.

Та головною перешкодою було те, що суспільство, до якого зверталися українські націоналісти, значною мірою залишалося традиційним, політичні ж релігії поширюються в модернізованих суспільствах. Галицькі українці, за винятком одиниць, не пережили «онтологічної кризи» й не потребували заповнювати світською релігією пустку, утворену занепадом традиційної віри. Християнство, уособлюване Греко-Католицькою Церквою, було головним запобіжником від сакралізації націоналістами політики.

Olexandr Zaytsev

NATIONALISM AS RELIGION: THE CASE OF DMYTRO DONTSOV AND THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS (OUN) IN THE 1920S AND 1930S

The ideology of Dmytro Dontsov and the OUN's propaganda are examined through the prism of Emilio Gentile's theory of political religions. The author argues that Ukrainian nationalists in the 1920-30s deliberately adopted sacralization of politics as their policy in an attempt to create their own political religion ideology. However, integral Ukrainian nationalism failed, for a number of reasons, to transform itself into a political religion to the same extent as was observed contemporaneously in other parts of Europe.

Keywords: politics, ideology, propaganda, integral nationalism, political religion.